

Світлана НАТЯЖКО

Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки

Психоаналітичний наратив у прозі О. Забужко

Дві наукові концепції (теорія сублімації З. Фрейда й інтуїтивізм А. Бергсона), які виникли на зламі XIX-XX століть, згодом посіли вагоме місце у формуванні літературознавчого психоаналізу. Психоаналітичний метод грає важливу роль у сучасному літературному процесі. Чи не кожен письменник намагається взяти до уваги психологічні відкриття З. Фрейда, К. Г. Юнга, Е. Фромма, Е. Берглера. І, як наслідок, художня література XXI століття наповнена творами психоаналітичного спрямування, що, у свою чергу, провокує дослідника застосовувати метод психоаналізу. Психоаналіз стає тим ключем, який не лише відкриває таємниці творчого процесу письменника, а й допомагає читачам зорієнтуватися у проблемах навколишнього світу. Адже „/.../ художній твір відповідає психічним потребам суспільства, в якому живе автор, і, внаслідок цього, означає більше, ніж його особиста Доля, незалежно від того, усвідомлює він це чи ні”¹. Вивчення творів з такого ракурсу є нагальним у створенні літературної панорами сьогодення.

Своїм виникненням літературний психоаналіз завдячує медичному. Практики-психотерапевти для підтвердження своїх гіпотез шукали приклади у біографіях митців. Літературні персоналії та їх особисте життя стали об'єктами для застосування медичного психоаналізу. Згодом такий метод запозичили літературознавці для власних розвідок. Вони почали розглядати творчість письменників з огляду на їхні життєві обставини. Психоаналітичну ініціативу підхопили письменники: озброївшись психоаналізом, вони активно застосовували його для поглиблення психологізму своїх художніх творів, а також одночасно використовували як метод аналізу у літературознавчих студіях. Таке поєднання посилило психологічний зміст і літератури, і літературознавства. Найяскравіше ім'я в цьому ряду – французька письменниця, критик, філософ Сімона де Бовуар.

---

¹ К. Г. Юнг, *Психоанализ и искусство*, Киев 1996, с. 52.

До когорти сучасних митців-науковців належать і українські авторки: Н. Зборовська, Л. Таран, Є. Кононенко та ін. Знакове місце у сучасних психоаналітичних дослідженнях і літературній творчості з психоаналітичним вмістом посідає Оксана Забужко. Її твори (лірика, оповідання, есе, повісті, романи) вже встигли завоювати любов читачів і визнання критики в Україні та за кордоном. Більшість її прозових творів, а також її наукові праці, з нашої точки зору, варто розглядати як психоаналітичний нарратив.

Отож, мета цієї статті полягає у виявленні психологічної природи творів української письменниці, потрактування їх як психоаналітичного нарративу. Джерельною базою для досліджуваного питання слугували прозові твори О. Забужко і її наукові праці.

С. Павличко у монографії *Дискурс модернізму в українській літературі* написала: „Неврози, навіть божевільня, вперше з'явилися на сторінках українських літературних творів. Божевільна людина, або, точніше, людина, яка стоїть на межі двох світів – „розумного” і „нерозумного” – не просто дедалі частіше привертає увагу письменників. Саме цей образ стає метафорою особистості нового модерного часу, а психоаналіз – способом пізнання цієї особистості”². Зображення таких невротичних станів характерне для прозових творів О. Забужко. Дійсно, її літературно оброблені історії у своїй наготі схожі на записи психотерапевтів. Її герої стають пацієнтами. А її історії – замасковані сеанси психотерапії.

На нашу думку, творчий спадок цієї авторки умовно можна поділити на:

- чисто літературні (переважно поетичні) твори;
- психоаналітичні, в яких теоретичні постулати та практика психоаналізу піддані літературній обробці (*Я – Мілена, Сестро, сестро, Казка про калинову сопілку*);
- написані під впливом психоаналітичної теорії на автобіографічній основі (*Інопланетянка, Польові дослідження з українського сексу, Музей покинутих секретів*);
- дослідження творчості письменників з використанням психоаналізу.

О. Зверев зауважив: „Новизна, привнесена ХХ століттям /.../ полягає в появі, правильніше, широкому поширенні особливого типу письменника, у якого філософські студії й художня творчість складають живу єдність, так що філософія естетизується, а література проймається концептуальним мисленням”³. Саме тому вважаємо, що розгляд психоаналітичного нарративу Оксани Забужко варто розпочати з її „дослідницької трилогії”, п’ятнадцятирічного „інтелектуального роману” із класиками української літератури – Іваном Франком (*Філософія української ідеї та європейський контекст: Франківський період*), Тарасом

² С. Павличко, *Теорія літератури*, Київ 2002, с. 237.

³ А. Зверев, *ХХ век как литературная эпоха* [в:] „Вопросы литературы”, № 2, 1992, с. 15.

Шевченком (*Шевченків міф України: Спроба філософського аналізу*), Лесею Українкою (*Notre Dame d'Ukraine : Українка в конфлікті міфологій*).

У кожній частині трилогії авторка створює певний код (Франківський, Шевченків, Лесин), ці коди звучать по-різному з точки зору психоаналітичної теорії.

Невипадково її трилогія розпочинається з розгляду філософії Франка. Саме І. Франко був першим, хто заклав теоретичне підґрунтя українського літературного психоаналізу. Своєю працею *Із секретів поетичної творчості* Франко не лише окреслив основні завдання модерних літературно-психологічних студій, а й показав основні шляхи до пізнання психологічної таємниці творчості: „Сам факт, що в такій високій та скомплікованій психологічній діяльності, як поетична творчість, несвідомий елемент може грати важну чи, може, головну роль, належить до досить нового наукового надбання”⁴. У романі *Філософія української ідеї та європейський контекст: Франківський період* Забужко змальовує Франка як теоретика: „Тобто, Франків спосіб життя, взятий в інтеріоризованому аспекті (як переживання, а не як подієвість), був одночасно /.../ способом ненастанно запитувати світ, чому він такий. Це – муки не так мистецького, як філософського духа, світовідношення зарівно митця, як і філософа, але філософа, котрий, на відміну від Спінози, що, за його власним визнанням, прийшов на світ не осміювати, не оплакувати, але осмислювати, покликаний осмислювати, плачучи і сміючись”⁵. Сама ж авторка у цій праці теж виступає як теоретик, оскільки виробляє певний підхід до аналізу творчості, на той час ще не надто поширений в українському літературознавстві.

У наступній праці про Шевченка О. Забужко, як і інші шевченкознавці, здійснює спробу вивчення творчості великого митця у співвідношенні з його біографією. Першу таку спробу зробив С. Балеї у статті *З психології творчості Шевченка* (1916). Із викладу основ психоаналізу С. Балея, яким він розпочинає свій розгляд-аналіз психологічних глибин творчості Шевченка, видно, що теорія Фрейда ще не цілком визнана, має багато як супротивників, так і прихильників. Натомість Забужко вільніша у своїх дослідженнях, адже концепція Фрейда давно стала хрестоматійною. Так, досліджуючи твори Шевченка, вона погоджується з С. Балеєм, що витоки травм і неврозів, зображуваних у творах, належать до інфантильного періоду його життя. Вона бачить багато Шевченкових образів, як похідних з його реального життя. Забужко приходиться до висновку, що „ненормальність” Шевченкового дитинства детермінувалася не лише соціально, а може, перш за все психологічно, і сліди цієї травми таки дуже знати на всьому протязі його творчості”⁶. Авторка впевнена, що тільки розуміння ство-

⁴ І. Франко, *Із секретів поетичної творчості*, <http://www.ukrlib.com.ua/books/printout.php?id=27&bookid=13> [20.02.2015].

⁵ О. Забужко, *Філософія української ідеї та європейський контекст: Франківський період*, Київ 1993, с. 59.

⁶ І д е м, *Шевченків міф України: Спроба філософського аналізу*, Київ 2009, с. 104.

реного Шевченком міфу як авторського здатне забезпечити справді синтетичний підхід як до самого предмета, так і до історії пізнання цього предмета – коли міф через синтезовану ним національну культуру береться пізнавати сам себе, підносячись до рефлексії над самим собою (що є основним завданням літератури та психоаналізу).

Якісно новий психоаналіз постає у „романі” про Лесю Українку. Оксана Забужко наголошує на тому, що українській поетесі було відомо про психоаналіз творчості митців. Текст дослідження творчості Лесі Українки наповнений прикладами застосування засад психоаналітичної теорії. Аналіз оповідання *Місто смутку* виглядає у Забужко як психоаналітичний трактат: „././ „дядя Саша”, – нарис явно документальний, написаний „з натури”: співрозмовник оповідачки, що рекомендується їй „професором нової психіатрії” й презентує свій „конспект лекції на завтра”, за всіма ознаками, шизофренік, і такої точної клінічної картини, як подає авторка, нефахівцеві самотужки вигадати було б годі /...”⁷. Або ж інший приклад тлумачення: „Психоаналітик міг би сказати, що в шлюбі з Квіткою Лариса Косач послідовно й до кінця зреалізувала ту психологічну програму любови-жертви, якої в „духовному шлюбі” з Мержинським їй не дала реалізувати передчасна смерть партнера”⁸. Саме у цій праці Леся Українка постає як літературна героїня з історією хвороби (що неодмінно має відбиток у її творах), в якій О. Забужко розбирається як досвідчений лікар-психотерапевт.

Отож, ці три інтелектуальні романи можна трактувати як три сходинки усвідомлення Оксаною Забужко теоретичної бази психоаналізу та його практичного застосування. У дослідженні про І. Франка авторка виявляє себе більшою мірою як науковець, у дослідженні про Шевченка поєднує роль науковця та письменника, а в романі про Лесю Українку стає письменницею, яка науково й художньо змальовує психотерапевтичні студії та перетворює історію життя і творчості Лесі Українки на захопливий психоаналітичний наратив.

Спробуємо довести психологізм та психоаналітичну природу прози Забужко на прикладі твору цілком художнього: оповідання *Інструктор з тенісу*.

Наратив *Інструктора з тенісу* легко проаналізувати за Женеттівською схемою. Перед нами переважно міметичний тип нарації (оскільки дія відбувається безпосередньо в момент мовлення і перед читачем) з невеликим додатком дієгетичного (спогади про одруження головної героїні). Зовнішня фокалізація тісно переплетена з внутрішньою. Тут присутні як сцени, де зображення є зовнішнім і видимим („Несподівано м’яч вистрілює в небо стрункою свічкою – одночасно з побідним папуаським кличем інструктора, який перебільшено замашним жестом сплеча (невже це я його на такий спонукала?) відбиває його – „Харашо!” – неприховано-радісно – назад на мене, але до того

⁷ О. Забужко, *Notre Dame d’Ukraine: Українка в конфлікті міфологій*, Київ 2007, с. 74.

⁸ *Ibidem*, с. 145.

я вже не готова”⁹), так і сцени, де героїня відчуває і думає („Сама винувата: можна скільки завгодно прикидатися слабкою, але в жодному разі не можна розкриватися перед мужчиною із своїх реальних слабкостей – рано чи пізно він обов’язково перетворить їх собі на підніжну сходинку дорогою на власний п’єдестал. Втіхи з того небагато – якщо тільки ти не мазохістка. А я, на жаль, не мазохістка”¹⁰). Наратор у оповіді гомодієгетичний. Також у творі присутні аналептичні („В чотири роки тато купив мені двоколісного велосипеда. Очевидно, в нього тоді був вихідний, і він вирішив цілком покласти його на олтар батьківського обов’язку – до вечора я таки якось навчилася одночасно крутити педалі й правувати кермом /.../”¹¹) та пролептичні елементи („Я раз у раз вибігатиму цуциком за ворота й пірнатиму в кущі, шукаючи за м’ячем, а Олег чекатиме тимчасом потойбіч сітки в олімпійській позі, поляпуючи себе ракеткою по стегну й поблажливо посміюючись”¹²), хоча він розпочинається посередині (*in medias res*). Присутні міметичне та наратизоване мовлення.

А зараз спробуємо довести, що цей наратив є також психоаналітичним. Накладемо на це оповідання схему фрейдівського психотерапевтичного сеансу. Отож, як правило, пацієнти звертаються до лікаря, коли відбувається загострення їх психічного стану. Для прикладу, невроз може проявлятися в таких негативних рисах характеру: нерішучість, зайва сумлінність, впертість, скнарність, прямолінійність, агресивність, конфліктність, вразливість, озлобленість, підозріливість, спотворене сприйняття реальності. Деякі з них проявляються і в героїні оповідання Марти: „Нічого дивного: на гадку про те, як я виглядаю збоку – корова коровою, з незграбно розчепіреними ногами й судомно затиснутою в жмені ракеткою /.../ на гадку про це трагікомічне видовище мене й саму нудить, і чувака, по правді, шкода: теж мені заняття для психічно здорового хлопа – воловодитися за десять баксів на годину з отакими гергепами (мабуть, думає: „Ну й тупиця!”), та мене б і за сотку неvistачило!...”¹³ Занижена самооцінка („У мене ніколи так не вийде, цих рухів я не повторю нізащо в світі, навіть під дулом пістолета”¹⁴) ще більш поглиблює кризу.

Тоді авторка, як і належить досвідченому лікарю, повертає героїню до інфантильного періоду життя, тобто до дитинства: „В чотири роки тато купив мені двоколісного велосипеда. Очевидно, в нього тоді був вихідний, і він вирішив цілком покласти його на олтар батьківського обов’язку – до вечора я таки якось навчилася одночасно крутити педалі й правувати кермом, але з цілого того дня – одного з найстрашніших у моєму житті – пригадую лиш німий жах тіла, заціпенілого в безнадійному чеканні кінця наруги [виділення наше]:

⁹ О. Забужко, *Інструктор з тенісу*, Київ 2003, с. 164.

¹⁰ *Ibidem*, с. 163.

¹¹ *Ibidem*, с. 158.

¹² *Ibidem*, с. 162.

¹³ *Ibidem*, с. 157.

¹⁴ *Ibidem*, с. 159.

на атракціон збіглася дівтора з усенького кварталу і впродовж кількох годин, оточивши велосипедика, галасливо асистувала моєму батькові, навзаводи викрикуючи свої поради й коментарі. Мабуть, йому подобалося бути в центрі такої всенародної уваги – мене ж, **безпорадну й розчавлену тим колективним натиском**, [виділення наше] /.../ і ціле пообіддя батько, не помічаючи, чесно катав по двору **жертву каталепсії** [виділення наше] – перелякане, непорушно зібгане в сідлі тільце¹⁵. Отже, саме в цей моменті, внаслідок батькової нечутливості до дитини та бажання бути ідеалом для інших, у героїні з'являється відчуття безпомічності і нездатності досягти чогось самотужки. Маємо ескіз про дитячі витоки неврозу.

Зцілення не сталося, хвороба прогресувала і давала про себе знати в наступні періоди життя. Подібна ситуація трапилася в шкільні роки. Марта знову гостро відчула власну недосконалість: „В школі найтяжчим моїм кошмаром були уроки фізкультури /.../”¹⁶. Одруження, здавалося, мало стати ефективним лікуванням від заниженої самооцінки, оскільки Марта знайшла достойного чоловіка і власноруч зробила себе щасливою. Але результат виявився невтішним: шлюб лише посприяв розвитку неврозу. Два речення у тексті підкреслюють стан героїні: „/.../ але тоді ми були ще по-справжньому щасливі...”¹⁷, „Говоритимемо ми мало, та й про що б, зрештою?”¹⁸

Варто відмітити, що Марта частково розуміє свої проблеми та причини психічних розладів: „Мою неприродну штивність він наївно витлумачує собі тим, що я перепрацьовуюсь за своїм комп'ютером /.../”¹⁹. Більше того, вона знає спосіб для попередження приступів хвороби: „Не розтлумачиш же йому, що розслабити мене можна, хіба що як слід влупивши по голові /.../”²⁰. Показовим є страх героїні перед вирішенням своєї проблеми: „/.../ я завжди згодна йому підіграти – як кожна жінка, влаштувати по ходу всякого спільного діла невеличкий, непомітний міньєт його настовбурченому самолюбству, вмисне підкресливши, навіть інколи педальнувши до відвертого Гротеску свою невмілість в усьому тому, де він дійсно мене переважає, – зобразити з себе, приміром, геть непрактичну розтелепу /.../”²¹. Виходить, що Марта настільки зжилася зі своїм неврозом, що їй легше пристосуватися до нього, ніж боротися з ним.

Але, як і належить людині з психічним розладом, настає переломний момент – пік розвитку хвороби, момент, коли пацієнт усвідомлює свою трагедію („чотири вирішальних для моєї кар'єри роки прожила сама – і прекрасно

¹⁵ *Ibidem*, с. 158.

¹⁶ *Ibidem*, с. 159.

¹⁷ *Ibidem*, с. 161.

¹⁸ *Ibidem*, с. 162.

¹⁹ *Ibidem*, с. 160.

²⁰ *Ibidem*, с. 160.

²¹ *Ibidem*, с. 162.

якось усе і всюди встигала!”²²) і не має сил боротися зі своїм психологічно нестабільним станом, здається: „/.../ всюди, де мені гукають, як держати руки, а як ноги, і що і в якому порядку з ними чинити, можете вважати мене жертвою гуртового згвалтування, якщо вам так зрозуміліше, чи ще якогось травматизму, виберіть собі до вподоби самі, тільки, ради Бога, лишіть мене в спокої, от і все, чого я прошу!”²³

Нарешті героїня зрозуміла причину неврозу й отримала ключ до вирішення проблеми. Так, зазвичай, і відбувалося у фрейдівських історіях хвороб. Але українська письменниця ставить перед собою трохи інше завдання. Її оповідання не лише посилює психологічну функцію літератури (авторка вчить читача бути психоаналітиком), О. Забужко також детально описує сам процес зцілення. Роль психотерапевта перебирає на себе інструктор з тенісу. У Фрейда свою рецептуру формулювали пацієнти, у Забужко це робить інструктор: „Вот видите, у вас все получится”²⁴. Своєю вірою в можливості Марти він допомагає їй перебороти комплекс. З усвідомленням того, як працює ракетка разом з рукою для правильної подачі, приходить розуміння власної трагедії та шляхи її вирішення: „Оце, значиться, так. Ось так воно й робиться”²⁵. Кульмінаційним моментом стає сцена, коли героїня ридає. Їй вдається зробити те, що вона не змогла реалізувати в дитячі роки, під час катання на велосипеді. І людина, яка біля неї, цього разу допомагає їй у подоланні перешкоди, а не навпаки. Цього разу їй вдається дати волю емоціям – „стояти серед білого дня на корті в обіймах чужого чоловіка й плакати, як не вийшло тридцять років тому”²⁶.

Як і З. Фрейд, О. Забужко залишає фінал відкритим. Про подальшу долю героїні не йдеться. Проте фінал обнадійливий. Остання фраза головної героїні це підтверджує: „Я б хотіла спробувати ще раз. Здається, тепер у мене нарешті вийде”²⁷. Вийде не лише на тенісному корті, а й в особистому житті. Письменниця свідомо ризиків фіналу по типу „хеппі енд”, але їй важливо, щоб читач зрозумів: трагедії в житті, які ведуть до психічних травм, вимагають вчасного усвідомлення. Чим краще, глибше людина усвідомлює себе, тим краще вона убезпечена від проблем психічного походження. А ще важливо зробити зусилля і піти назустріч труднощам; не ховатися, а змагатися, часом переступаючи через себе.

Отже, оповідання *Інструктор з тенісу* є яскравим зразком психоаналітичного нарративу, твором з подвійною функцією: естетично-художньою (створення фікційного, але переконливого світу героя) і психотерапевтичною. Зцілюючи від неврозу героїню, авторка дає рецепт зцілення читачеві, адже подібні дитячі

²² *Ibidem*, с. 162.

²³ *Ibidem*, с. 163.

²⁴ *Ibidem*, с. 165.

²⁵ *Ibidem*, с. 165.

²⁶ *Ibidem*, с. 165.

²⁷ *Ibidem*, с. 166.

травми, півзабуті і зігноровані, надто часто стають першопрчиною психічних розладів у дорослому віці.

Психоаналітична література посідає чільне місце у художній літературі ХХ-ХХІ століть. Вона дає матеріал для розуміння творчості митця через його біографію, покликана допомагати сучасному читачеві розбиратися у колізіях його життя. Оксана Забужко зуміла стати у своїй прозі справжнім психоаналітиком, який знає причини й витoki життєвих негараздів, може запропонувати дієвий спосіб їх усунення. Їй вдалося перенести практику психотерапевтів у літературний простір. Вона вчить реципієнта шукати замаскований невроз у підтексті, вчить розпізнавати його, справлятися з ним. *Історії хвороб* Оксани Забужко взяті із життя і покликані допомагати всім, хто має в цьому потребу. Але також очевидно, що особистий досвід письменниці у справі самоусвідомлення і самотерапії дозволяє їй бути по-справжньому ефективним терапевтом для читача, а також улюбленою оповідачкою історій з глибоким психологічним змістом. Саме тому, з нашої точки зору, проза цієї української письменниці потребує вивчення з психоаналітичної і наратологічної точок зору.

ЛІТЕРАТУРА

Забужко О., *Notre Dame d'Ukraine: Українка в конфлікті міфологій*, Київ 2002.

Забужко О., *Інструктор з тенісу*, Київ 2003.

Забужко О., *Філософія української ідеї та європейський контекст: Франківський період*, Київ 1993.

Забужко О., *Шевченків міф України: Спроба філософського аналізу*, Київ 2009.

Зверев А., *XX век как литературная эпоха* [в:] „Вопросы литературы”, № 2, 1992, с. 15.

Павличко С., *Теорія літератури*, Київ 2002.

Франко І., *Из секретів поетичної творчості*, <http://www.ukrlib.com.ua/books/printout.php?id=27&bookid=13>.

Юнг К. Г., *Психоанализ и искусство*, Киев 1996.

PSYCHOANALYTIC NARRATIVE IN OKSANA ZABUZHKO'S PROSE

The article deals with the research importance of Oksana Zabuzhko's works. Particularly, the necessity of studying the works of the contemporary Ukrainian writer in the psychoanalytic sense is proved. An attempt to consider the author's prose as psychoanalytic narrative is made. Stages of the writer's evolution from a theorist to a practical worker, from a researcher to a writer are traced. An attempt to examine Zabuzhko as an experienced analyst is accomplished. The analysis of the novel in the context of Oksana Zabuzhko's works is envisaged. Its narrative structure and psychoanalytic base are proved. The direct

---

connection between a literary narrative and a psychoanalysis is highlighted with the aim of underlining the feasibility of studying works of the fiction literature, written in the style of Freud's disease stories as psychoanalytic narratives. On the basis of the above basis, the expediency of using the psychoanalytic method in researches of the works of modern literature and the urgency of researching the interaction of a narrative and a psychoanalysis in contemporary literary studies are established.

Key words: psychoanalysis, psychoanalyticnarrative, literarynarrative, diseasestory, narrativenature, psychoanalyticbasis, psychotherapeutic effect.